

N.F.S. GRUNDTVIG OG DEN SÅKALDT LYSTIGE KRISTENDOM

Ph.d.-studerende, cand.mag. Ole Nyborg

RESUMÉ: Denne artikel er en undersøgelse af N.F.S. Grundtvigs (1783-1872) prædikener i perioden fra 1832 til 1856. Artiklen tager udgangspunkt i opfattelsen af Grundtvigs teologi som en “lys”, “glad” eller “lystig” form for kristendom. Det påvises, hvordan Grundtvig selv i sine prædikener tog afstand fra samtidens optimistiske menneskeopfattelse, en opfattelse, som Grundtvig opfattede som ukristelig, naiv, uansvarlig og urealistisk. I sine prædikener understregede Grundtvig på en markant måde vigtigheden og uundgåeligheden af det kristne menneskes martyrium og af det skarpe skel mellem verden og den kristne menighed. Grundtvigs opfattelse af skellet og “Muren” mellem lysets børn og verdens børn viser sig også i hans opfattelse af kærligheden til næsten. Grundtvigs opfattelse af de kristne som et særligt, udskilt og adskilt “Christen-Folk” adskiller sig markant fra de senere grundtvigianske tanker om folkelighed, fædreland og nationalfølelse.

Indledning

Den norske teolog og Grundtvig-forsker Synnøve Heggem udtalte i 2005 i forbindelse med hendes disputats om kærlighedsopfattelsen i Grundtvigs salmer til en dansk avis, at N.F.S. Grundtvigs salmer og kristendomsopfattelse havde været lidt for “lys” set fra hendes egen fars synsvinkel.¹ En dansk Grundtvig-forsker har fortalt, hvordan han besøgte en række tyske lutherske teologer og præster og forsøgte at overtale dem til at indføre flere af Grundtvigs salmer i de tyske lutherske kirkers gudstjeneste. “Nej, det går nok ikke”, lød de tyske teologers re-

aktion, “der er nok lidt for mange fugle og blomster i Grundtvigs salmer!” Selv om begreber som den “lyse”, “glade” eller “lystige” kristendom ikke ligefrem er særligt tydelige begrebsmæssige størrelser, er den følgende artikel en undersøgelse af, i hvilket omfang denne opfattelse af den “lyse” eller “glade” Grundtvig stemmer overens med indholdet af Grundtvigs egne tekster.

Materialet for den følgende undersøgelse er Grundtvigs prædikener i perioden 1832-1849 og i de to kirkeår 1854-1856. De fleste af disse prædikener er udgivet (Thodberg 1983-1986, Holm m.fl. 2003 og 2007,

Lindhardt 1974 og 1977). De prædikener, som ikke er udgivet i bogform, anføres i det følgende blot ved den titel, som Grundtvig gav dem. De utrykte prædikener befinder sig i Grundtvig-arkivet på Det kongelige Bibliotek i København.

I en tale i september 1864 kommenterede Grundtvig selv de verserende rygter om hans glade og "lystige" kristendom. Grundtvig ironiserede over disse rygter og afviste sådanne betegnelser som en retvisende beskrivelse af hans egen kristendomsforståelse. Grundtvig fremhævede i stedet i sin tale, at Jesu korsfæstelse, martyriet og martyrdøden er den skæbne, som nødvendigvis må vente alle sande kristne. I sin tale citerede Grundtvig Jesu egne ord til disciplene: "Som han selv har sagt: Jeg lever, og I skal leve, og I skulle være i denne Verden, ligesom jeg var i denne Verden. See, under disse Omstændigheder kan vi jo nok taale, at Verdens Spøgefugle fremdeles vil spase og spotte [...] med vor saakaldte lystige Christendom" (Christensen og Koch 1944, 406).

I de følgende afsnit behandles Grundtvigs opfattelse af skellet mellem den lille kristne menighed og verden, hans opfattelse af det jordiske menneskeliv efter syndefaldet, holdningen i hans prædikener til den københavnske befolkning især i 1840'erne, hans opfattelse af den onde djævel og verden og endelig hans opfattelse af vigtigheden af det kristne martyrium.

Grundtvigs tanke om skellet og muren mellem de sande kristne og verden

Ifølge Grundtvigs prædikener foregår der en opdragelse, undervisning og læring i menigheden af de sande kristne. Denne opdragelse og læring må ifølge Grundtvig nødvendigvis foregå et bestemt afgrænset sted, som er omkranset af en "Mur". Tanken

om denne "Mur", der afgrænser lærestedet, og som også kaldes "Zions Mur", spiller en fremtrædende rolle i Grundtvigs prædikener. Uden for "Zions Mur" er "Fienden", som vil overliste og tilintetgøre de kristnes fællesskab.² Et sted prædikere Grundtvig om "Pharisæerens Gang til Bedehuset og hans Fremgang paa Retfærdigheds Vei", og Grundtvig siger om disse farisæere: "Men man [farisæerne] bliver dog altid deruden for, ligesom en, der gik langs med Paradisets Mur, men søgde kun forgiæves enten at overstige eller giennembyrde den."³

De fleste mennesker, som lever i Danmark, er – også selv om de er døbt i den danske statskirke – ifølge Grundtvigs prædikener aldeles "Uchristne", og de går imod den sikre fortabelse.⁴ De sande kristne udgør i denne verden kun en meget "lille Flok", og denne flok udgør ifølge Grundtvigs prædikener i al fald langt under en tiendedel af de døbt.⁵ At være en sand kristen er i Grundtvigs prædikener at være et medlem af "Christen-Folket"⁶. Dette kristenfolk vandrer og passerer igennem "Verden" som "Udlændige og Fremlinger". Denne "Verden" er som et ørkenland, og kristenfolket er på vej til det forjættede land. Kristenfolket er ifølge Grundtvigs prædikener et sandt, fuldt og ægte folk, som er adskilt fra denne verdens folk med sin egen konge, sit eget fædreland, sin egen ånd og i en vis forstand også sit eget modersmål. "Christen-Folket" er i Grundtvigs prædikener et folk på samme måde som "Dansker-Folket" eller som de forskellige "Verdens-Folk".

I en prædiken fra 1856 siger Grundtvig på den måde om "Christen-Folket": "Ja, m. V. ethvert Folk paa Jordens Kreds, som mister sin Aand, den fælles, usynlige og udødelige *Livs-Kraft*, som aabenbarer sig i deres Modersmaal, og flammer i deres Fædrelands-Kiærlighed og besjæler deres eiddommelige Love og Indretninger, ethvert

De kristne er ifølge Grundtvigs prædikener udsatte og sårbare, “Fremmede og Udlændinger i denne Verden”

saadant Folk nedsynker vel ogsaa i Afmagt og vender tilbage til sit Støv, men det skeer dog hverken saa pludselig eller saa kiendeligt, som med *Christen-Folket*, med Vorherres Folk, thi alle Verdens-Folkene de har dog noget af denne Verden, som de beholder og kan paa en Maade trøste sig med, naar Aanden forlader dem, men Vorherres Folk, der, ligesom han selv og hans Kongerige er ikke af denne Verden, hans Folk og Menighed har i Verden ikke det mindste at hælde sit Hoved til, naar Herren er borte, uden netop *Aanden*.⁷

Det kristne menneske er ifølge Grundtvigs prædikener en “Udlænding” og “Fremling” i sit eget fædreland på samme måde, som det jødiske folk er et adspredt folk, som lever blandt de fremmede og ofte fjendske folk, og på samme måde, som Abraham måtte leve hjemløs blandt de fremmede, da han kom til Kanaans land, og som Israels folk, da de boede i det egyptiske trællehus. De kristne er ifølge Grundtvigs prædikener udsatte og sårbare “Fremmede og Udlændinger i denne Verden”, de er til stadighed udsat for det omgivende folks “Had og Foragt”, og de sukker, higer og længes efter at nå frem til deres himmelske fædreland. I denne verden er de sande kristne ifølge Grundtvigs prædikener så at sige lette ofre:

“Thi at vi ved denne Tro [den kristne tro] blive som Fremmede og Udlændinger i denne Verden og maae være belavede paa Dens Had og Foragt endogsaa til det Yderste, det lærer Erfaringen fra Slægt til Slægt, og det var jo Daarskab at give Afkald paa denne Verden og opoffre Livet i den, naar vi ikke til Giengiæld indførdes i en bedre Verden til et Liv, mere sikkert og lysteligt” (GP XI, 164).

I en prædiken fra 1832 siger Grundtvig på samme måde: “Er vi derimod Abrahams Børn, da gjør vi Abrahams Gierninger, betragte os som Udlændinge og fremmede Reisende i Verden, der veed, de maa døje baade godt og ondt før de komme hjem til Fædernelandet” (GP V, 241).⁸ Tanken i Grundtvigs prædikener om det kristne menneskes fremmedhed og udlændighed og længsel efter sit himmelske hjemsted og fædreland og higen efter at blive befriet for disse jordiske lænker og dette dødens legeme er tydeligt beslægtet med tankegangen hos den danske pietistiske salmedigter Hans Adolph Brorson (1694-1764) og hos den tyske lutherske fromhedsforfatter Philipp Jacob Spener (1635-1705).⁹

Grundtvigs tanker om det kristne menneskes og kristenfolkets udlændighed og fremmedstatus synes at være logisk set helt

uforenelige med de tanker om nationalfølelse, fædreland og kærlighed til det jordiske fædreland, som siden blev formuleret i den danske grundtvigianisme i slutningen af det 19. århundrede.

Grundtvigs opfattelse af det menneskelige liv på jorden efter syndefaldet

I Grundtvigs prædikener spiller begrebet "Verden" en helt dominerende rolle. "Verden" bruges af Grundtvig om det samfund og om de mennesker, som befinder sig uden for "den lille Flok", og som spotter, forhåner og forfølger de kristne.¹⁰

Ifølge Grundtvigs prædikener i 1840'erne og 1850'erne blev han til stadighed opfattet og udskældt som en "Mørkets Apostel" af det københavnske borgerskab, som ifølge Grundtvigs prædikener hævdede, at Grundtvig havde en alt for pessimistisk opfattelse af mennesket og af menneskelivet og af det naturlige ikke-kristne menneskes muligheder for at gøre det gode (GP VI, 262).¹¹ Af det københavnske borgerskab blev Grundtvig – i al fald ifølge hans egne prædikener – opfattet som en åndsformørket og bagstræberisk repræsentant for den gudelige vækkelse og som en fjende af den moderne ånd.

I en prædiken på den 14. søndag efter trinitatis 1839 siger Grundtvig således: "Medens der sædvanlig nedregne de bitterste Bebrejdelser og de haardeste Beskyldninger over os [Grundtvig], som skammelige Hyklere, eller afsindige Daarer, Mørkets Apostler, den menneskelige Naturs Forhaanere, Dyds og Viisdoms Foragtere" (GPV I, 89).

I en prædiken fra 1856 taler Grundtvig på samme måde om, at en sand kristen nødvendigvis må være en "Mørkets Apostel", hvis han ønsker at ligne sin herre og mester: "Det følger af sig selv, at Tjeneren

er ikke bedre end Herren, saa har de kaldt Husbonden [Jesus] Mørkets Fyrste, da maa hans Husfolk [Grundtvig og de sande kristne] ikke krympe sig ved at kaldes Mørkets Apostler, men kun des flittigere gjøre Lysets Gierning" (Lindhardt 1977, 106).

Den danske teolog Regin Prenter (1907-1990) leverede i 1983 en gennemgribende analyse af Grundtvigs tanker om den menneskelige natur efter syndefaldet og af Grundtvigs tanker om den såkaldte gudbilledlighed i mennesket (Prenter 1983). Prenters konklusion, hvad angår Grundtvigs opfattelse af gudbilledligheden hos det naturlige ikke-kristne menneske, var følgende: Mennesket er ifølge Grundtvigs prædikener oprindeligt skabt i Guds billede og med det formål, at det gradvist skal opdrages og udvikle sig til at blive gudeligt eller Gud ligt, men denne oprindelige godhed i mennesket, som vi finder hos Adam før syndefaldet, gik ifølge Grundtvig tabt ved syndefaldet. Det naturlige menneske, som nu lever på jorden og i verden, ejer ikke nogen iboende eller naturlig godhed eller mulighed eller evne til at gøre det gode – tvært om har det nu den onde djævel til sin herre, og det styres af hans onde ånd (Prenter 1983, 63-69).

Ifølge Prenter er der, hvad angår synet på det naturlige menneske, dets godhed og frihed og muligheder, god overensstemmelse mellem Grundtvigs og Luthers opfattelse (Prenter 1983, 64).¹² Som en sammenfatning af sin analyse skriver Prenter: "Den bevarede rest af tro, håb og kærlighed er altså selve den i menneskets væsen som skabt i Guds billede og udrustet med talens gave liggende *mulighed* for at vækkes med, overtales af og røres ved evangeliets ord. Andet og mere er det ikke. Det siger Grundtvig meget klart" (Prenter 1983, 64).

Verden vil ifølge Grundtvigs prædikener gerne tro, at der er noget godt i men-

Ifølge Grundtvigs prædikener er verden det sted, hvor den onde djævel hersker og råder

nesket, og at mennesket på bunden er godt nok, og at der i mennesket findes naturlige medfødte kræfter og muligheder således, at et menneske naturligt kan udvikle sig til at gøre kærlighedens gerninger. Verden opfatter sin egen tro og tillid til det naturlige menneske som et "Beviis paa høi Oplysning og paa ædel Følelse af Menneskets Værdighed" (jf. 5te Søndag efter Paaske 1846). Verden vil gerne tro, at der i den skabte verden findes kræfter og godheder, som kan gøre, at mennesker ved egne kræfter kan blive gode og kærlige mennesker. Grundtvig afviste i sine prædikener en sådan naiv tro på de naturlige værdier i den skabte verden og hos jordens mennesker.

Gud elsker ikke "Verden" som sådan, og vi, som er kristne, skal heller ikke ifølge Grundtvigs prædikener elske verden af den simple grund, at verden er syndens, dødens og djævelens verden. Grundtvig havde i sine prædikener tydeligt visse problemer med den johannæiske formulering, at således elskede Gud verden. Ifølge Grundtvigs prædikener er verden det sted, hvor den onde djævel hersker og råder, og når verden forstås på den måde, kan hverken den himmelske fader eller nogen sand kristen elske verden. I en prædiken fra 1848 forsøger Grundtvig at forklare, præcist på hvilken måde det giver mening at elske verden. At elske verden er ifølge Grundtvigs prædiken at søge at få verden til at ophøre med at være sig selv. At elske de mennesker, som

lever ude i verden, er at søge at få dem overbevist om, at de skal vende sig bort fra og sige farvel til verden: "Naar saaledes Herren selv siger: saa elskede Gud Verden, og Gud har ikke sendt sin Søn til Verden for at dømme Verden men for at frelse den [...] da modsiger han ingenlunde sig selv eller sine Propheter og Apostler, som raader os fra at elske Verden og vidner, at den er ond og skal forgaae, men misforstaaes dog nødvendig, saalænge vi ikke besinder os paa, at Ordet vel er det samme, men at det har to Bemærkelser, eftersom man enten regner alt det til Verden, der findes og aabenbarer sig i den, eller blot det, der finder sig hjemme i denne Verden og vil have sit Gode i den. Ulykkelig er nemlig denne Verden i begge Bemærkelser, fordi det er en falden Verden, Død og Forkrænkelighed underlagt, men ugudelig er Verden kun, forsaavidt den er velfornøiet med sig selv og glæder sig ved sin Skilsmisse fra Gud. Menneske-Livet i denne Verden ligner derfor virkelig en Ørk [...] en Ørk, ligesom den, hvorigiennem Israels Børn reiste fra Ægypten til det forjættede land" (jf. 7de Trinitatis-Søndag 1848).¹³

Grundtvigs tanker om kærligheden til næsten viser, hvordan det kristne menneske ifølge Grundtvig bør forholde sig til verden. Kærligheden til næsten skal ifølge Grundtvigs prædikener først og fremmest søge at drage ham ud af mørket og syndens verden og dermed søge at overbevise ham om, at han skal omvende sig, frasige sig den

onde djævel som sin herre og forlade denne verden. Det er ifølge Grundtvigs prædikener det eneste, som gør en forskel.

Grundtvig fremhævede i sine prædikener, at kærligheden til næsten let kan misforstås, og at tanken om næstekærligheden i samtiden rent faktisk ofte blev misforstået. Ude i verden trives den opfattelse, at vi blot skal acceptere og elske næsten, som han er, uanset hvor ugudelig han er. Verden har ifølge Grundtvigs prædikener en falsk opfattelse af kærligheden til næsten. Det kristne menneske kan komme til at tro, at det blot skal give næsten det, som han beder om. Over for næsten og i sin kærlighed til næsten skal det kristne menneske ikke forfalde til "kiødelig Verdens-Kiærlighed" eller "Sødtalenhed eller Ligegyldighed ved det Onde" (GP X, 256).¹⁴

Kærligheden til næsten kan ikke adskilles fra den rette "Nidkiærhed" for Guds sag "ligesom en Menneske-Kiærlighed, der fattes Nidkiærhed for Gud, er en kiødelig Verdens-Kiærlighed, som Elis Kiærlighed til sine ugudelige Sønner, der ei tillod ham at see surt til dem, men kostede ham baade Liv og Præstedømme" (GP XI, 98).

I en prædiken fra 1838 taler Grundtvig om, hvad der sker, når det kristne menneske søger at elske sin næste. I den situation vil næsten måske reagere med benægtelse, modvilje og modstand, men Grundtvig fortsætter beskrivelsen af situationen på denne måde: "Da skal vor første Tanke altid være: det er værst for dem selv, thi kun da tage vi Oplysnings-Sagen fra den rette Side, saa vi for Næstens egen Skyld stræbe med Sagtmodighed at rette Feilen men kives ikke med ham, hvad kun gjør Ondt værre" (GP XI, 114).

Det nytter ikke at anvende magt eller tvang over for "Medmennesket", for på den måde kan dette "Medmenneske" ikke forandres eller forbedres. I vores kærlighed til

medmennesket skal vi vise "Barmhjertighed" og "Skaansomhed" (GP X, 253-254). Vi skal elske vore "Medmennesker", selv om vi ifølge Grundtvigs prædikener godt ved, at de vil "misbruge" vores kærlighed.¹⁵

Over for næsten er det kristne menneske i Grundtvigs prædikener en, som er større, bedre og klogere. Men det kristne menneske er i sin kærlighed til næsten altid ifølge Grundtvig udsat for en fristelse nemlig den fristelse at lade næsten sejle i sin egen sø og lade "de Blinde selv see til, hvordan de slap ud af" deres nød, uvidenhed, blindhed og afmægtighed (GP IX, 251).¹⁶ Når det kristne menneske søger at elske sin næste, møder han ifølge Grundtvig i reglen kun modvilje og modstand hos den næste. Men i den situation skal det kristne menneske tage ved lære af det mønster, som han kan se hos Kristus, som også i sin kærlighed til menneskene blev mødt med uvilje, modvilje og modstand. Grundtvig beskriver denne situation i en prædiken fra 1836 på følgende måde: "Ja, mine Venner! saaledes er vi af Naturen: dorske til at gjøre det Gode, vi kan [...] saa hvormegen Lyst vi [i fortiden] end i vor Blindhed kan have havt til at oplyse og veilede Andre, saa taber den sig dog netop i samme Grad, som vore Øine [nu] virkelig oplades og oplyses, vi tav da helst med hvad vi veed og lod de Blinde selv see til, hvordan de slap ud af det, dersom ikke Aanden drev os til at lade Lyset skinne og straffede os for vor Mangel paa Menneske-Kiærlighed og paa brændende Lyst til [...] at ligne Ham, den barmhjertige Fader [...]. Denne Ulyst og Trevenhed hos de virkelig Oplyste til at lade deres Lys skinne, der stikker saa besynderlig af imod de Blindes Iver for Næstens Oplysning, kan vi [...] see, er en almindelig Natur-Feil hos os syndige Mennesker" (GP IX, 251).

Det ovenfor anførte citat er også interessant derved, at det viser, at Grundtvig

ved begrebet "Menneske-Kiærlighed" forstås det *samme* som ved hans begreb om kærligheden til næsten, og at begge begreber er defineret ved et stærkt faderligt element, hvor det kristne menneske møder sin næste som en, der er mere oplyst og mere vidende.

Kærligheden til næsten bør ifølge Grundtvig ikke bare være oplysende, kærligt givende eller ydende, men forandrende. I forholdet til sin næste er det kristne menneske således ifølge Grundtvig en slags opdrager eller op-drager.

Den norske Grundtvig-forsker Synnøve Heggem har i sin disputats fra 2005 givet en grundig analyse af kærlighedsopfattelsen i Grundtvigs salmer (Heggem 2005). Heggem sammenfatter Grundtvigs menneske- og livsopfattelse på denne måde: "Mennesket er et elskende og elsket vesen [...] Mennesket har noe til felles med det hellige [...]. Mennesket [...] er [...] hellig [...]. Resten av verden er hellig [...]. Mennesket og verden er først og fremst hellig" (Heggem 2005, 73). Sådanne synspunkter kan være særdeles værdifulde i en nutidig teologisk sammenhæng, men de synes ikke at være i god overensstemmelse med Grundtvigs tankegang, således som Grundtvigs tankegang formuleres i hans prædikener. Ud fra Grundtvigs prædikener er det i det hele taget tvivlsomt, om man kan sige, at Grundtvig havde en almen "antropologi" eller lære om "mennesket" som sådant og i bestemt form.¹⁷ I sine prædikener lægger Grundtvig et skarpt skel mellem de mennesker, som er blevet medlemmer af den lille kristne menighed og dermed lemmer på Jesu Kristi åndelige legeme, og de mennesker, som lever ude i verden "som løsrevne Blade, der flyger for Vinden". At tale om "mennesket" i forbindelse med Grundtvigs teologi og kristendomsopfattelse synes også at være i modstrid med Grundtvigs skarpe poin-

tering af det relationelle og kontekstuelle. Ifølge Grundtvigs tankegang er det menneske, som lever i en virkelig relation til Kristus, og som lever inden for den kristne menigheds kontekst, et helt andet slags menneske end det menneske, som lever ude i verden. Såvel deres vilje, karakter, motivation som deres mål, tanker, følelser, handlinger og natur er ifølge Grundtvigs prædikener vidt forskellige.

Grundtvigs forhold til den københavnske befolkning

Grundtvig optrådte i sine prædikener i 1840'erne som en konsekvent vækkelses- og domsprædikant over for den københavnske befolkning. Ifølge Grundtvigs prædikener var en sygelig ånd af selvrådighed, selvklogskab, selvophøjelse, syndighed og oprørskhed i gang med at brede sig i hovedstadens befolkning: "Det er *Besøgelens Tid* [...] og vi veed, hvordan det vil ende, med Verdens Undergang, som Jerusalems Forstyrrelse; thi naar den længe fraværende Herre atter besøger sin Arv, da er det for at lede om Frugt og naar Han finder kun Blade, da siger Han, som til Figentræet: Ingen æde meer Frugt deraf evindeligt! Evangeliets Tjenere vil i Hans Navn græde sidste Gang over dem, der ikke vil lade sig samle under Hans Vinger, ikke vide hvad der tjener til deres Fred, og da i hans Navn ryste Støvet af deres Fødder og stærke i Aanden tage deres Kors op og følge Ham, bedende alle kun spare deres Taarer til at græde over dem selv og deres Børn" (GPV III, 323).

Over for hovedstadens befolkning optrådte Grundtvig i sine prædikener med formaninger, trusler, advarsler og spådomme om den evige fortabelse. Den danske hovedstad er en gentagelse af beretningen om Sodoma i Det Gamle Testamente, og i sine prædikener sammenstillede Grundtvig sig selv med Abraham, som gik i forbøn

for at redde Sodomias indbyggere. I disse prædikener sammenlignede Grundtvig den københavnske befolkning med folket – eller med Grundtvigs malende udtryk: “Hoben”, “Sværmen”, “Mængden”, “Massen” og “Vrimlen” – i Jerusalem i de sidste dage forud for Jesu korsfæstelse – det folk og den vrimmel, som kun havde et råb på deres lærer: Korsfæst ham! Korsfæst ham!¹⁸

Der synes at være en markant forskel på de senere grundtvigianske teorier om folkelighed, kærlighed til fædrelandet og nationalfølelse og Grundtvigs skarpe angreb på og fordømmelse af den københavnske befolkning i 1840'erne.

Grundtvig, den onde djævel og verden

Den verden, som befinder sig uden om den lille kristne menighed, er i Grundtvigs prædikener et sted, som er præget af uhygge, ondskab, gru og rædsel. Grundtvig beskrev i sine prædikener denne verden som det sted, hvor djævelens ånd hersker, og hvor den onde djævel går rundt som en brølende løve. I en direkte appel til den lille menighed i Vartov-kirken siger Grundtvig således: “Eders Modstander Djævelen gaaer omkring som en brølende Løve og søger hvem han kan opsluge” (jf. 3die Søndag efter Trinitatis 1847). I en prædiken fra 1846 siger Grundtvig på samme måde: “Derfor, Christne! lad os vogte os vel for den Fiende ad vor Tro, vort Haab og vor Salighed, der ikke [kun] gaaer omkring som en brølende Løve, men findes overalt [...] lad os vaage for at vi kan bede og ei dysse eller lade os dysse i Søvn” (se 5te Søndag efter Paaske 1846).

Også i en prædiken på den 21. søndag efter trinitatis 1844 formulerede Grundtvig sin opfattelse af verden og djævelen. Denne onde djævel er tydeligt nok en håndgribelig realitet i Grundtvigs prædikener, og det

er også tydeligt i disse prædikener, at når han taler om “Verden”, refererer han ikke til en abstrakt eller metafysisk tanke, men helt konkret og empirisk til den verden og det Danmark, som befinder sig uden for den lille kristne menighed. Det følgende citat viser også Grundtvigs opfattelse af det kristne menneske som en krigsmand, som af Kristus er blevet kaldet til at bekæmpe ondskaben i verden. En sådan krigeropgave kan måske ikke løftes af de små og svage i menigheden eller af kvinder og børn, men også de skal ifølge Grundtvigs tankegang engang i fremtiden blive store og stærke nok til at blive helte og krigere i Herrens hær: “Værer ædru og vaager, thi eders Modstander Djævelen gaaer omkring som en brølende Løve og søger, hvem han kan opsluge, og [...] værer Vældige i Herren og ifører eder i hans Styrkes Kraft Guds fulde Rustning, saa I kan være mægtige til at modstaae alle Djævelens snedige Anløb [...] men det er ingenlunde nyttigt men skadeligt [...] at man forskrækker Kvinder og Børn med en Fiende, som de hverken har Kald eller Magt til at bestride, eller at de presses til at iføre sig en Rustning, som de kan hverken løfte eller bære” (GPV VI, 367-368).

Grundtvig var enig med den “gudelige” vækkelse om, at djævelen var en levende realitet, og han var helt enig med vækkelsesfolkene i, at den moderne lutherske teologi i Danmark næsten fuldstændigt havde opgivet denne basale kristne opfattelse om verdens iboende ondskab. Grundtvigs problem var ikke, om den onde djævel var en levende jordisk realitet, men hans problem var, på hvilken *måde* den kristne forkyndelse skulle eller burde tale på en passende måde om denne djævel. Den “Vei, som synes god for Mandens Øie, men som fører til Døden og til det yderste Mørke”, som Grundtvig taler om i det følgende citat,

er netop den i samtiden ifølge Grundtvig populære benægtelse af, at den onde djævel var en fysisk realitet. I en prædiken fra 1837 formulerer han sit problem således: "Det maa hverken forties for Unge eller Gamle, at der er en Vei, som synes god for Mandens Øie, men som fører til Døden og til det yderste Mørke, hvor der er Graad og Tænders Gnidsel, og at Djævelen gaaer omkring som en brølende Løve og søger hvem han kan opsluge, men at det er et ganske andet Spørgsmaal hvor tit og hvor udførlig det skal siges, for at gjøre sin Nytte, medens det er soleklart, at det er ikke de Vantro men de Troende, som skiælve for Helvede, ikke Djævelens Venner men Hans Fiender, som forskrækkes ved Tanken om at ledes af ham, og ved at tale tit og meget om Djævel og Helvede, begaae vi da den samme store Feil, som vi ogsaa i det daglige Liv kun er alt for tilbøielige til, over de Fremmede, der ikke bryde sig om os, at glemme vore Egne, som lide med os, [...] medens vi arbeide os trætte paa at frelse dem fra Helvede, der enten slet ikke mærke det eller lee kun derad" (GP X, 240).

Også i denne prædiken taler Grundtvig ud fra en skarpt dualistisk opfattelse af jordens mennesker: De mennesker, som lever ude i verden, har den onde djævel som deres herre. De er "Djævelens Venner" og trofaste mod deres konge og mester. De lever i det yderste mørke, men når evangeliet forkyndes for dem, ler og spotter de kun, for de er slet ikke interesseret i at blive befriet fra deres onde herre, og de mener slet ikke, at der er noget ondt i at have djævelen til herre.

Det sande kristne menneske går på en vej, som fører til martyrdøden

At være en sand kristen er i Grundtvigs prædikener at være et "Vidne", som vidner om lyset, kærligheden og sandheden, og som

derfor pådrager sig mængdens og vrímlens vrede. At være et sandt "Vidne" er at blive en martyr. At være et sandt kristent menneske er i Grundtvigs prædikener at "gaae i Jesu Christi Fodspor": "da Disipelen aldrig kan være over Mesteren eller Tjeneren over Herren" (GP XII, 295). De fodspor fører kun et bestemt sted hen nemlig til martyrdøden og korsfæstelsen. Den historiske Jesus gennemgik ifølge Grundtvig en bestemt naturlig "Løbe-Bane" og et fastlagt og nødvendigt "Levnetsløb", og enhver sand kristen på jorden skal nødvendigvis gennemleve det samme "Levnetsløb" og den samme "Løbe-Bane".

I martyrdøden bliver det kristne menneske ifølge Grundtvig kristeligt altså Kristus ligt. Martyrdøden er kulminationen på "Helgen-Dannelsen" og den kristelige "Løbe-Bane". Det, som "den hellige Stephanus" nåede, er ethvert kristent menneske bestemt til at opnå. Grundtvig beskriver i sine prædikener, hvordan de kristne martyrer i dødsøjeblikket oplever en stor lykke, får et særligt himmelsk lys i øjnene, brænder op i og af en hellig ild som Elias i Det gamle Testamente, ser himlen åbne sig og optages i den himmelske verden. Martyrdøden er i Grundtvigs prædikener den størst mulige gave, glæde og velsignelse. Tanken i Grundtvigs prædikener om martyriet er også tydeligt inspireret af tanken om martyrerne i Johannes' Åbenbaring i Det ny Testamente.¹⁹

Det kristne liv er ifølge Grundtvigs prædikener et kriger- og "Helteliv", og i en prædiken fra 1838 siger Grundtvig om "den hellige Stephan": "Som et Mønster paa en saadan christelig Helt har den hellige Stephan ligefra Apostlernes Dage svævet for Menigheden, og kan vi ikke følge ham endnu, saa skal vi dog følge ham herefter, ligesom han fulgte Herren" (GP XII, 106).

I en prædiken med titlen "Stephans-Da-

gen” på 2. juledag 1837 beskriver Grundtvig martyrdødens afgørende betydning. Den “hellige Stephanus” viser os, hvad det er at være en kristen, og hvad der er endemålet for enhver sand kristen. Til de sande kristne lyder ordet: “De skal ære Gud i Ilden” (GP XI, 98).

Den smerte og lidelse, som martyren må gennemleve, er ifølge Grundtvigs prædiken for intet at regne sammenlignet med den rige løn, som følger, og de “vide og smilende Udsigter”, som åbner sig for de kristne martyrer. Martyren vinder sejrskransen og sejrskronen. “Herrens Ærende er at kaste Ild paa Jorden”, og den “hellige Stephanus” er “et sødtduftende Brænd-Offer paa Herrens Alter” (GP XI, 98). Herrens byrde, som ikke sjældent i Grundtvigs prædikener fortolkes som det kristne menneskes martyrdød, er liflig, og hans åg er let: “Ja, mine Venner! det er langtfra at være Nyt at betragte Stephanus som det klare Christus-Speil, hvori Man seer, hvad den himmelfarne Herre kunde og vilde gjøre af Menneskens Børn, thi alt giennem atten Aarhundreder staaer jo Stephanus for Menighedens Øie som Herrens kronede Martyr og Vidne, hvem alle Hans Tjenere maatte ønske at ligne i Liv og i Død, uden at krympe sig for nogle Øieblikkes Lidelser under saa vide og smilende Udsigter, som Hans, der saae Himlene aaben og Menneskens Søn ved Guds høire Haand, alt som skrevet staaer at den lette Trængsel for Øieblikket erhverver os over al Maal og Maade en Vægt af evig Herlighed” (GP XI, 97-98).

“Verden” forkaster tanken om martyriet som helt umoderne, og denne tanke har “altid skurred i Verdens Øre” (GP XI, 96), men ifølge Grundtvigs prædikener er martyrdøden både naturlig, logisk, nødvendig og uundgåelig af tre grunde: For det første vil “Verden” til evig tid hade lyset, sandheden og godheden, og derfor vil “Verden” til evig

tid søge at tilintetgøre og dræbe de sande kristne.

For det *andet* gennemgår enhver sand kristen en modning, vækst og udvikling, som skal bevise sin kvalitet i den endelige prøvelse, som er martyrdøden. Grundtvig siger om den historiske Jesus, at han ved begyndelsen af sin “Løbe-Bane” endnu ikke var rede til martyriet, og på samme måde siger Grundtvig i sine prædikener, at de kristne, som lever i det 19. århundrede nok endnu ikke er rede til martyriet, men at dette martyrium er det egentlige teleologiske endemål, og at den kristne menighed vil komme til at opleve dette martyrium engang i fremtiden.

For det *tredje* siger Grundtvig i sine prædikener, at martyrdøden er nødvendig og logisk for de sande kristne, fordi deres liv og løbebane er en gentagelse af Jesu løbebane. Den kristne menighed er ifølge Grundtvig det samme som Kristus i hans “aandelige Dage” eller i “hans Aands Dage” og denne levende åndelige Kristus bevæger sig i løbet af verdenshistorien imod martyriet som en slags gentagelse af det, som skete i “hans Kiøds Dage”. På samme måde som vi ved, at Jesu jordiske liv endte med korsfæstelsen, ved vi ifølge Grundtvig, at verdenshistorien vil ende med martyrdøden for og korsfæstelsen af Kristus i “hans Aands Dage”, af den kristne menighed og dermed også af det enkelte kristne menneske.²⁰

Tanken om martyrdøden spiller en afgørende rolle i Grundtvigs prædikener,²¹ selv om Grundtvigs vedholdende tanker om kristenlivets fuldendelse og teleologiske fuldkommengørelse i martyrdøden ikke har spillet nogen nævneværdig rolle i den danske Grundtvig-forskning.²² Grundtvigs og Kierkegaards tanker om martyriet og verden og deres tanker om modsætningen mellem og uforeneligheden af den sande kristendom og “Verden” er i høj grad be-

slægtede. I deres kristendomsopfattelse finder vi en tanke om det kristne liv som en "imitatio Christi". Den danske Kierkegaard-kender Otto Bertelsen fremhævede i en undersøgelse fra 1990 de store ligheder, der findes mellem Kierkegaards og Grundtvigs opfattelser af det sande kristenliv og af vigtigheden af det kristne selvoffer og martyrium, men Bertelsens synspunkter har ikke haft den store gennemslagskraft i den danske eller udenlandske Grundtvig-forskning (Bertelsen 1990, 24, 63, 96).²³

Konklusion

Som nævnt i indledningen til denne artikel er sådanne begreber som den "lyse", "glade" eller "lystige" kristendom ikke begrebsmæssige størrelser, som har nogen entydig definition. I den forstand kan enhver sikkert lægge i disse begreber, hvad han vil.

Den undersøgelse af Grundtvigs prædikener, som er givet ovenfor, viser, at

Grundtvigs teologi og kristendomsopfattelse var udpræget relationel og kontekstuel. Grundtvig understreger det dybe skel mellem de mennesker, som har fundet vej til den kristne menighed, og de mennesker, som stadig lever ude i verden. Den markante kontekstuelle tankegang viser sig i hans beskrivelse af martyriet, kærligheden til næsten og opfattelse af den kristne menighed som et særligt og adskilt folk.

Den danske kirke oplevede i det 19. århundrede en splittelse mellem "grundtvigianere" og "indremissionske". Denne splittelse kom N.F.S. Grundtvig knap nok til at opleve. Som en slags sammenfatning af den ovenstående analyse kan man måske hævde, at *hvis* de senere "grundtvigianere" – det såkaldte "Parti", som Grundtvig ofte lagde afstand til – i højere grad havde holdt sig til deres inspirator Grundtvigs egne tanker, så havde der været færre grunde til denne kirkelige splittelse.

NOTER

- 1 Se Kristeligt Dagblad den 15. april 2005: "Grundtvig var lidt for lys i min fars øjne".
- 2 "GPV" anvendes her og i det følgende som en forkortelse for Jette Holm m.fl. (udg.), *Grundtvig. Prædikener i Vartov*. I-VIII (København: Forlaget Vartov 2003, 2007): GPV I, 148; GPV II, 128; GPV III, 437 og de utrykte prædikener "4de Helligtrekonger-Søndag 1846" og "11te Søndag efter Trefoldighed 1849".
- 3 "11te Søndag efter Trefoldighed 1849".
- 4 GPV II, 417, GPV VII, 204, GPV I, 335, GPV II, 37, GPV II, 235.
- 5 "Nyaars-Dag 1846", "4de Helligtrekonger-Søndag 1846", GPV VII, 322, GPV V, 34.
- 6 Begrebet "Christen-Folket" forekommer flere hundrede steder i Grundtvigs prædikener i 1830'erne og 1840'erne. Eksempler på Grundtvigs tanker om dette "Christen-Folk" er: GP XI, 283, GP V, 107, GP XII, 195 og "Christi Himmelfats-Dag 1848". "GP" er her en forkortelse for: Christian Thodberg (ed.), *N.F.S. Grundtvigs prædikener 1822-26 og 1832-39*, I-XII (København: Gads Forlag 1983-1986).
- 7 Grundtvigs prædiken "9de Søndag efter Pasken 1856" som udgivet i Lindhardt 1977, 90.
- 8 Grundtvig betegner i sine prædikener konsekvent de sande kristne som "Fremmede og Udlændinger". Som eksempler kan nævnes: GP VIII, 357 (de sande kristne hører ikke hjemme i denne verden, men er "Himmel-Borgere"), GPV II, 196 (de sande kristne er "de Faa, som føle, de er dog i Grunden ikke af Verden, men vandre i den som Fremmede og Udlændinger", 1841), GPV II, 199 (de kristne har altid været "Giæster og Udlændinger og [de] lyttede derfor bestandig til en Røst fra Fædernelandet heroventil", 1841), GPV III, 189 (de "vandre i denne Verden som Fremmede og Udlændinger, der længes efter Fædernelandet, hvor de har deres Borgerskab, efter Himlen", 1842), GPV VII, 225 ("Udlændinger og Pilegrimme, længselsfulde efter Fædernelandet heroventil", 1845), GPV VII, 380 ("fordi vi dog igrunden er Fremmede og Udlændinge herneden, som altid maae længes efter Fædernelandet heroventil, og have mest Lyst til at fare herfra og være hos Herren, hvor der er

- allerbedst”) og “10de Trinitatis-Søndag 1847. Aftensang”.
- 9 Thyssen 1967 påviser en række ligheder mellem Grundtvigs teologi og tankegangen i Speeners *Pia Desideria* fra 1675.
  - 10 Begrebet “Verden” forekommer over tusinde steder i Grundtvigs prædikener i perioden fra 1830’erne til 1850’erne. Eksempler på Grundtvigs brug af begrebet “Verden” er: Grundtvigs prædiken udgivet i Lindhardt 1977, 88 (de mennesker, som lever ude i verden, er domineret af “Løgn og Vildfarelse, Død og Mørke”), GP IX, 268 (“vrimler det altid i Verden af falske Propheter”), GPV I, 438, og de utrykte prædikener “Onsdag efter Trefoldighed 1849”, “Onsdag efter Trinitatis 1848” og “8de Søndag efter Trinitatis 1847”.
  - 11 “Jeg kaldtes vel ikke saa sjelden en Mørkets Apostel”, Grundtvigs prædiken “5te Søndag efter Trinitatis 1833”.
  - 12 Prenters konklusion vedrørende Grundtvigs opfattelse af gudbilledligheden og af den såkaldte “Rest” og “Levning” af godheden og kærligheden hos det naturlige menneske – bliver kritiseret af Stokholm 2003, men det materiale og den analyse, som Prenter fremlægger, synes at være helt overbevisende. Ifølge Stokholm 2003 havde Grundtvig en glad og optimistisk tro på det naturlige menneskes medfødte iboende tilbøjelighed til at handle kærligt og gøre det gode. Denne fortolkning af Grundtvigs menneskesyn finder man også hos Birkelund 2008, 637, 638, 641, 647. Som det fremgår af citaterne i den nærværende artikel, så synes dette “glade” og “optimistiske” menneskesyn netop at være den menneskeopfattelse, som Grundtvig vendte sig imod, og som det fremgår af citaterne i denne artikel, så blev Grundtvig netop i samtiden kritiseret for at være en “Mørkets Apostel”, som lige netop afviste den optimistiske opfattelse af det naturlige menneskes muligheder og evner.
  - 13 I en prædiken fra 1855 taler Grundtvig på samme måde om samtidens teologi, der fejlagtigt mener, at vi skal elske verden: “skiøndt vi bliver ved at elske Verden istedenfor at elske ham [Kristus], blive ved at vandre vort eget Hjertes vildfarende Veie istedenfor at træde i hans Fodspor, tage vort Kors og følge ham” (Lindhardt 1974, 77-78).
  - 14 4de Søndag efter Trinitatis 1837 er et skarpt opgør med samtidens opfattelse af kærligheden til næsten, som ifølge Grundtvig er en “Abekjærlighed, som Elis til sine ugdelige Sønner” (GP X, 256). Denne “Abekjærlighed”, der - i en slags naiv accepterende kærlighed til det jordiske - ignorerer forskellen på kristeligt og ukristeligt og godt og ondt, beskrives også i Grundtvigs prædiken “2den Søndag efter Trinitatis 1847”. Andre eksempler på Grundtvigs tanker om kærligheden til næsten er: GP IX, 264, GPV II, 349, GP IX, 251.
  - 15 Eksempler på Grundtvigs brug af “Medmenneske” og “Med-Menneske” er: GP XI, 98, GP VII, 204, GP IX, 301, GP X, 164, 165, GP X, 285, 287, 288, 289, GPV I, 438, GPV VII, 235, 236, GPV I, 407, GPV VII, 277, GPV I, 62, GPV I, 438, GPV I, 335, GPV IV, 231, 232, 233. Begreber som “Medmenneske” og “Med-Menneske” anvendes dog langt sjældnere i Grundtvigs prædikener end begrebet “Næste”.
  - 16 Den samme tanke udtrykkes i den samme prædiken af Grundtvig således: “Under disse Omstændigheder er det da intet Under, vi fristes til at gjøre en slem Anvendelse af Herrens Ord: lad dem fare! Blinde ere Blindes Veiledere, som om det var Mening, at rigtig oplyste Folk aldrig skulde plage sig selv med de Blinde” (GP IX, 252: “4de Søndag efter Trinitatis 1836”).
  - 17 Adskillige Grundtvig-forskere har dog hævdet, at man kan tale om en almen “antropologi” hos Grundtvig for eksempel: Birkelund 2008, 277, 508, Pedersen 2002 og Præstegard 2002, 91.
  - 18 GPV I, 451-456, GPV III, 317-323, “10de Trinitatis-Søndag 1848”, “10de Søndag efter Trefoldighed 1849”, “11te Søndag efter Trinitatis 1846”, “10de Søndag efter Trinitatis 1846”. Vedrørende Grundtvigs brug af begreber som “Sværmen”, “Vrimlen”, “Mængden” og “Masserne” se f. eks. “Nyaarsdag 1848”, “Midfaste-Søndag 1848”, “4de Faste-Onsdag 1848”, “Søndag-Sexagesima 1848” og “5te Søndag efter Trinitatis 1848”. Hos Grundtvig er de nævnte begreber forbundet med sammenløb, kaos, uorden, uvidenhed, umoral, ukærlighed, manglende respekt, egoisme og oprør. Grundtvigs brug af disse begreber, som han blandt andet bruger om tendenser i den

- københavnske befolkning i 1840'erne, har tydeligt nok store ligheder med sprogbrugen hos Søren Kierkegaard.
- 19 Se Grundtvigs prædiken "Stephans-Dagen" fra 1837 (GP XI, 95-99) og endvidere: GP XI, 275, GPV I, 439, GPV III, 300, GPV III, 169, GPV I, 197, og de utrykte prædikener "6te Søndag efter Trinitatis 1846", "5te Faste-Onsdag 1847", "4de Søndag efter Paaske 1847" og "2den Juledag 1845".
- 20 GP V, 272, GP V, 172, GP V, 249, GPV I, 304, GPV II, 36, GPV II, 152, GPV VII, 43, GPV II, 112, Lindhardt 1974, 67, 111, og de utrykte prædikener "Nyaars-Dag 1846" og "Søndag Sexagesima 1848".
- 21 Eksempler, som viser Grundtvigs tanke om den "hellige Stephanus", som i martyrdøden under mængdens stenregn vinder "Livets Krone" og "Seirs-Krandsen" som et forbillede for ethvert kristent menneske, er: GP XII, 106, GP VI, 76, GPV I, 490, GPV II, 36, GPV III, 220, GP VII, 76.
- 22 Bjerg 2002, 34 og 167 giver en stærkt ironiserende og til dels latterliggørende skildring af Grundtvigs tanker om martyriet. Bjerg hævder, at Grundtvigs tanker om martyriet i værket *Den christelige Børnelærdom* fra 1855 til 1861 er påvirket af og afhængige af Kierkegaards tale om det kristne martyrium under kirkekampen 1854-1855. Dette synspunkt forekommer ikke sandsynligt ud fra indholdet af Grundtvigs prædikener i 1830-, 1840- og 1850'erne. At Grundtvigs martyrtanke skulle være afhængig af Søren Kierkegaards skrifter 1854-1855 blev allerede hævdet af P. G. Lindhardt jvf. Lindhardt 1974, 13, 193, 215. – Følgende centrale værker fra de sidste ti års Grundtvig-forskning vedrørende Grundtvigs teologi og livs- og menneskeopfattelse nævner ikke med et eneste ord, at Grundtvig havde en tanke om martyriet: Heggem 2005, Birkelund 2008, Iversen 2008, Stokholm 2003, Korsgaard 2004, Pedersen 2002 og Præstegaard 2002. Heggem hævder dog følgende om Grundtvigs kristendoms-, livs- og menneskeopfattelse i almindelighed: "Det var vigtigt å si nei til alle former for masochisme for Grundtvig. Det finnes ikke religiøst inspirert lidelsesforherligelse i hans livsforståelse, men mange advarslar mot det samme" (Heggem 2005, 187).
- 23 Bertelsen fremhæver, at de kierkegaardske tanker fra den såkaldte kirkekamp 1854-1855 om verdens spot, forfølgelse og de sande kristne vidners martyrdød findes i Grundtvigs forfatterskab allerede fra og med 1810. Bertelsens analyse hviler dog ikke på nogen undersøgelse af Grundtvigs prædikener.

LITTERATUR

- Bertelsen, Otto 1990: *Dialogen mellem Grundtvig og Kierkegaard*, København: C. A. Reitzel.
- Birkelund, Regner 2008: *Frihed til fælles bedste. En oppositionel stemme fra fortiden*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bjerg, Svend 2002: *Gud først og sidst. Grundtvigs teologi – en læsning af Den christelige Børnelærdom*, Frederiksberg: Anis.
- Christensen, Georg og Hal Koch (ed.) 1944: *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, VI, København: Gyldendal.
- Heggem, Synnøve Sakura 2005: *Kjærlighetens makt, maskerade og mosaikk. En lesning af N.F.S. Grundtvigs Sang-Værk til den Danske Kirke (1837)*, Oslo: Unipub.
- Holm, Jette m.fl. (ed.) 2003, 2007: *Grundtvig. Prædikener i Vartov*, I-VIII, København: Forlaget Vartov.
- Iversen, Hans Raun 2008: *Grundtvig, folkekirke og mission. Praktisk teologiske vekselvirkninger*, København: Anis.
- Korsgaard, Ove 2004: "Fra tugtemester til skolemester: Om forskelle mellem Luther og Grundtvig", *Grundtvig Studier*, 2004, 34-61.
- Lindhardt, P. G. 1974: *Konfrontation. Grundtvigs prædikener i kirkeåret 1854-55 på baggrund af Kierkegaards angreb på den danske kirke og den "officielle" kristendom*, København: Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet.

- Lindhardt, P. G. 1977: *Regeneration. Grundtvigs prædikener i kirkeåret 1855-56 ved P. G. Lindhardt*, København: Akademisk Forlag.
- Pedersen, Kim Arne 2002: "Sjæle og kroppe i tusindtal...' om sammenhængen mellem menneskesyn og kirkesyn hos Grundtvig, undersøgt med baggrund i Kierkegaards forfatterskab", i: *Grundtvig – Kierkegaard. En samtale på høje tid*, red. af Henrik Wigh-Poulsen, København: Vartov, 59-90.
- Prenter, Regin 1983: *Den kirkelige anskuelse. En indførelse i N.F.S. Grundtvigs folkelige og kristelige grundtanker*, København.
- Præstegaard, Betina Hjorth 2002: "N.F.S. Grundtvigs syn på forholdet mellem skabelse, åbenbaring og nærværelse belyst ved en sammenligning med Jürgen Moltmann", *Grundtvig Studier* 2002, 81-120.
- Stokholm, Anja 2003: "Om forholdet mellem skabelse og syndefald hos Grundtvig og Luther", *Grundtvig Studier* 2003, 88-125.
- Thodberg, Christian (ed.) 1983-1986: *N.F.S. Grundtvigs prædikener 1822-26 og 1832-39, I-XII*, København: Gads Forlag.
- Thyssen, Anders Pontoppidan 1967: "Grundtvig og Spener. Især til belysning af den pietistiske Grundtvig", *Grundtvig Studier*, 1967, 9-50.

FORFATTEROPLYSNING

Ole Nyborg
Det Teologiske Fakultet
Københavns Universitet
+45 38 88 22 09
+45 50 99 10 65
onb@teol.ku.dk